

Význam práce v životě českých a slovenských starších pracovníků*

Marcela Petrová Kafková¹

Ladislav Rabušic

Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

Meaning of Work among the Elderly Czech and Slovak Workers. Due to population ageing, Czech and Slovak elderly workers have been becoming an important element in the labour market while their economic activity has been still rather low. To increase it, it is essential not only to enhance the competencies of elderly workers and eliminate prejudices of employers against them but also to encourage their motivation to work. In such context, value of work for elderly workers may be crucial. This paper focuses on the value of work and the attitudes to work of elderly Czech and Slovak workers. It is based on the European Value Study (EVS) longitudinal data which surveyed work values in 1991, 1999 and 2008. As the paper illustrates, attitudes to work of elderly workers are very different in Czech Republic and Slovakia nowadays. The differences are not evident only in the generation of elderly workers but in younger generations too. The diversity of the attitudes to work is not caused by age but has been reflecting the different development of Czech and Slovak society since the separation in 1993. There has been a considerable decrease of work value in the Czech Republic as well as the decrease of work satisfaction and ambitions. Work attitudes of the Slovak population have remained stable in the last two decades. The value of work has remained very important for elderly Slovak workers emphasising job security and good salary. *Sociológia* 2010, Vol. 42 (No. 4: 316-338)

Key words: *ageing; older workers; values; labour; Czech Republic; Slovakia*

Úvod

Klíčovým nástrojem Evropské unie pro řešení dopadů populačního stárnutí je zvýšit podíl ekonomicky aktivních lidí na trhu práce, seniory nevyjímaje. Hovoří se o aktivním stárnutí, v jehož rámci by se placená práce měla stát samozřejmou součástí života i ve vyšším věku. Mikrostrukturálně by se jednak podpořila sociální inkluze seniorů, jednak by se redukovala potenciální míra chudoby mezi seniory. Makrostrukturálně by zvýšení ekonomické participace dosud v Evropě málo ekonomicky aktivních starších pracovníků² mělo vyřešit potencionální nedostatek pracovních sil i hrozbu nadměrných výdajů rozpočtů evropských států v oblasti zdravotní a sociální péče. Přestože redukovat

* Výzkum pro tuto stať byl finančně podporován Grantovou agenturou České republiky, projekt č. 403/08/0999 *Hodnotové proměny v ČR 1991 – 2008 v evropském kontextu*. Upřímně děkujeme dvěma anonymním recenzentům za jejich velmi konstruktivní připomínky k našemu původnímu textu.

¹ Korespondence: Mgr. Marcela Petrová Kafková – prof. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Joštova 218/10, 602 00 Brno, Česká republika. E-mail: kfkv@seznam.cz; rabu@fss.muni.cz

² Pojmenováním „starší pracovníci“ se obvykle označuje populace ve věku 50-64 let. Některé organizace (např. Evropská unie) je vymezuje úžeji jako skupinu 55-64letých. Pokud nebude uvedeno jinak, budeme pro potřeby tohoto článku chápat starší pracovníky jako jedince 50-64leté. Hranice 50 let byla zvolena z toho důvodu, že jak ČR, tak SR směřují opatření politiky zaměstnanosti zabraňující marginalizaci starších pracovníků na trhu práce na jedince od 50 let věku. Hranice 50 let se nám zdá být vhodnější než Evropskou unií používaných 55 let i vzhledem k relativně brzkým odchodům části české a slovenské populace z trhu práce.

problematiku demografického stárnutí na ekonomické aspekty je z pohledu sociologie silně zavádějící, stává se prodloužení délky ekonomické aktivity, v souladu s lisabonskými cíli, realitou ve všech zemích Evropské unie.

Samotné zvýšení důchodového věku však vyšší zaměstnanost starší generace nezajistí. Pro takový úspěch politiky zaměstnanosti je klíčové, zda jsou jedinci starší padesáti let připraveni a ochotni pracovat. Proto je podstatné zjišťovat, jaký význam má práce v životech starších pracovníků, tedy jedinců, kteří by na trhu práce měli setrvat alespoň do 65 let. V tomto příspěvku se zaměříme na české a slovenské starší pracovníky a na jejich pohled na vlastní ekonomickou aktivitu. Vzhledem k tomu, že populace starších pracovníků je v určitých aspektech specifická, charakterizujeme nejdříve české a slovenské starší pracovníky pomocí socio-demografických ukazatelů. V druhé části textu se zaměříme na pohled této populace na svět práce. Bude nás zajímat, jak jsou v zaměstnání spokojeni, jaký význam má práce v jejich životech i jaké konkrétní aspekty práce jsou pro ně důležité. Na tyto otázky budeme odpovídat prostřednictvím dat z *Evropského výzkumu hodnot (European Values Study, EVS)*, která nám, jelikož jsou to data longitudinální, umožní srovnat jejich postoje nejen s postoji dalších generací, ale také umožní sledovat jejich změnu v posledních dvou desetiletích.

Nárůst počtu seniorů a aktivní stárnutí

Stárnutí populací je celosvětovým trendem. Stárnutí české a slovenské populace se výrazně urychlilo v devadesátých letech minulého století, kdy po pádu železné opony začala i v těchto regionech tzv. druhá demografická tranzice probíhat ve zrychleném tempu. Rychlý pokles měr plodnosti a nárůst naděje dožití výrazně proměňují demografickou strukturu obou zemí. V České republice bylo v roce 2008 15 % občanů starších 65 let (Vývoj 2009), na Slovensku to bylo 12 % (Giannakouris 2008), což zatím nejsou nijak výrazné podíly. Proporce seniorů v populaci se však začne výrazně zvyšovat už po roce 2010 a do roku 2030 se podle projekce Eurostatu zvýší na 23 % v ČR a na 21 % v SR. (Giannakouris 2008: 10)

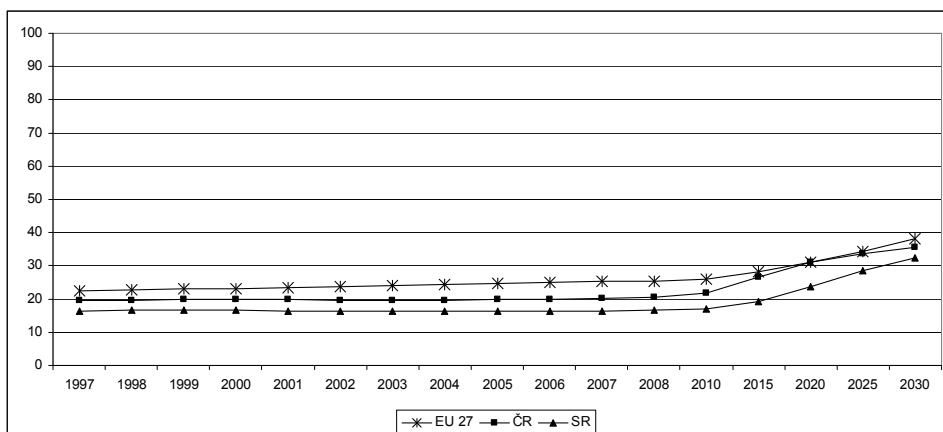
Z dlouhodobého ekonomického hlediska vzbuzuje obavy především vysoký nárůst míry závislosti populace seniorů³. (Graf č. 1) Zatímco v Evropské unii by se měla míra závislosti seniorů zvýšit do roku 2030 na 38 % (neboli jinými slovy populace ve věku 65+ let bude tvořit 38 % populace ve věku 15-64)⁴, v České republice dosáhne 36 % a na Slovensku 32 %. (Eurostat 2009) Takto vysoké podíly (ekonomicky neaktivních) seniorů by při aktuálně platné legisla-

³ Míra závislosti seniorů vyjadřuje poměr mezi celkovým počtem jedinců ve věku 65 let a starších (čítatel) a populací v produktivním věku 15-64 let (jmenovatel).

⁴ Jsme si vědomi toho, že věková kategorie 15-64 let v České republice a na Slovensku plně neodpovídá produktivní populaci, z analytických důvodů se nám však použití tohoto rozmezí zdá nejvhodnější.

tivě znamenaly neúnosné zatížení státního rozpočtu mandatorními výdaji na penze. Evropská unie se proto zaměřuje na provedení reformy důchodových systémů, zvýšení podílu ekonomicky aktivních starších pracovníků⁵ a v neposlední řadě na zvýšení věku odchodu z trhu práce. Vzhledem k tomu, že jde o strategii, která je v příkrém rozporu s politikou uplatňovanou v 70. a 80. letech 20. století, nejsou tyto změny příliš populární. Část starších pracovníků i po navýšení důchodového věku odchází z trhu práce před jeho dosažením, ať již z důvodů nezaměstnanosti, existence možnosti předčasného odchodu do důchodu nebo z důvodů důchodu invalidního.

Graf č. 1: Míra závislosti populace seniorů a její projekce do roku 2030 (v %)

Zdroj: Eurostat 2009

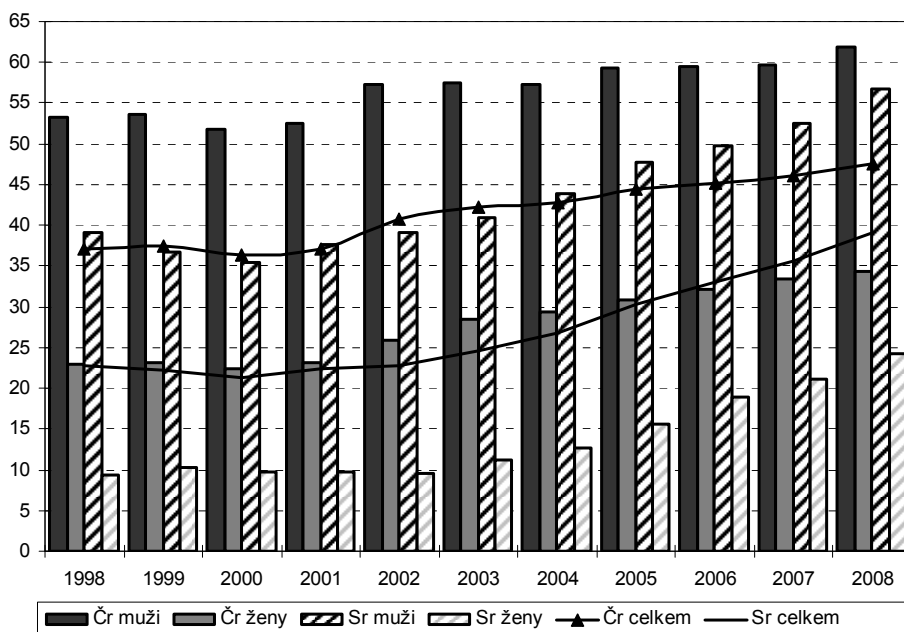
Ke zvýšení míry zaměstnanosti starších pracovníků tedy nestačí jen zvýšit hranici důchodového věku, ale je důležité zvýšit jejich motivaci k ekonomické aktivitě. Jak ukázala Vidovičová (2005), rozpor mezi normami a individuálním jednáním může být vysvětlen pomocí konceptu strukturálního opoždění (*structural lag*), jehož autorkou je Rileyová. (1994) Příkladem strukturálního zpoždění je v našem kontextu neschopnost některých jedinců reagovat a přizpůsobovat se rychlým technologickým a sociálním změnám. Tento rozpor má do určité míry historické příčiny. V 70. a 80. letech minulého století se podpora předčasného odchodu do důchodu stala v západní Evropě vládní strategií k řešení vysoké nezaměstnanosti při stagnující ekonomice. Tím nebyvale narostl počet „mladých seniorů“ v populaci, tedy jedinců pobírajících penzi,

⁵ V Lisabonské strategii byl stanoven cíl dosáhnout 50% zaměstnanosti věkové skupiny 55-64 let do roku 2010. Zvyšování míry zaměstnanosti a investování do lidských zdrojů je deklarováno jako jeden ze způsobů přechodu ke znalostní ekonomice. (Lisabonská 2004)

dostatečně ekonomicky zabezpečených a těšících se dobrému zdraví. (Komp – van Tilburg – van Groenou 2009) Pozdější nárůst podílu seniorů v populaci přiměl západoevropské vlády k přijetí opačné strategie a provedení reformy důchodového systému.

Reformy důchodového systému byly zahájeny i v obou námi sledovaných zemích. Jejich průběh se však výrazně liší. Česká republika začala svou důchodovou reformu v roce 1996, Slovenská o sedm let později. (MPSV a MPSVR SR 2009) V obou zemích bylo zahájeno plynulé zvyšování důchodového věku, slovenská vláda však hranici pozastavila na 62 letech. V České republice bylo schváleno pokračování plynulého zvyšování důchodového věku až na 65 let⁶. Zvyšování důchodového věku se výrazněji dotklo žen než mužů. Graf č. 2 jasně odráží vliv zahájení důchodové reformy na Slovensku, kdy od roku 2003 začala stoupat zaměstnanost mužů i žen ve věku 55-64 let.

Graf č. 2: Míra zaměstnanosti populace ve věku 55-64 let v období 1998 – 2008 (v %)

Zdroj: Eurostat 2009

⁶ Zákon č. 306/2008 Sb. byl přijat v červenci 2008 a nabyl účinnosti od 1. 1. 2010. Plynulé pokračování v postupném zvyšování důchodového věku bude pokračovat až na 65 let pro muže a pro ženy, které nevychovaly žádné dítě nebo jedno dítě; 62-64 let pro ženy (podle počtu vychovaných dětí), pokud vychovaly alespoň dvě děti. Zároveň bude postupně prodlužováno období pro předčasný odchod do starobního důchodu ze tří na pět roků.

Míra zaměstnanosti jedinců ve věku 55-64 let ilustruje rozdílnou hranici důchodového věku, kdy zejména mezi slovenskými ženami je míra zaměstnanosti hluboko pod evropským průměrem. (24 %, průměr EU 37 %) Nižší míra zaměstnanosti na Slovensku nemůže být vysvětlena pouze vyšší nezaměstnaností, se kterou se Slovensko potýká (v roce 2001 dosáhla nezaměstnanost slovenského maxima 19,2 %), protože ta zasáhla zejména nejmladší ekonomicky aktivní populaci. Téměř dvojnásobná míra celkové nezaměstnanosti na Slovensku oproti České republice je přesto výrazným rozdílem mezi oběma zeměmi⁷. Dosáhnout lisabonského cíle, tedy 50 % zaměstnanosti jedinců ve věku 55-64 let, se zatím nepodařilo České ani Slovenské republice, a to zejména kvůli malé zaměstnanosti žen v tomto věku. Česká republika měla ovšem v roce 2008, kdy míra zaměstnanosti v této skupině byla 48 %, velkou šanci 50% hranice do roku 2010 dosáhnout, současné celkové zvýšení nezaměstnanosti však tuto šanci výrazně snižuje.

Ekonomicky aktivní populace je ve svých předpokladech o době odchodu do důchodu realistická. Podle mezinárodního průzkumu AXA⁸ (2008) předpokládají Češi, že odejdou průměrně v 64 let (medián 63 let) a Slováci v 61 letech (medián 61 let), což odpovídá současné hranici důchodového věku a naznačuje akceptování této části důchodové reformy. Jejich skutečný průměrný věk odchodu do důchodu už ale tak optimisticky nevyznívá: průměrný věk při odchodu do důchodu byl v roce 2008 v České republice 60,6 let (muži 62,3 a ženy 59,0); na Slovensku v r. 2007 (zatím poslední dostupný údaj) 58,7 let (muži 58,7 a ženy 57,8 – viz Obecna 2009).

Pokud se ale na odchody do důchodu podíváme z pohledu preferovaného věku, dostaneme se ještě k nižším hodnotám. Ve všech evropských státech by totiž podle údajů výzkumu AXA občané preferovali odchod do důchodu ještě před zákonnou hranicí důchodového věku. A platí to jak pro Česko, tak i pro Slovensko. V České republice byl v roce 2000 preferovaný věk odchodu do důchodu pouhých 59 let (Kafková 2006), data z výzkumu AXA dokonce ukazují snížení preferovaného věku odchodu do důchodu na pouhých 57 let. Slovenská populace považuje za ideální věk odchodu do důchodu 56 let. (AXA 2008) Zdá se tedy, že přestože čeští a slovenští občané mentálně zvýšení věku odchodu do důchodu akceptují, nepovažují jej za pozitivní krok a nesouhlasí s jeho dalším zvyšováním – jak říkají data z AXA výzkumu, nesouhlas vyjádřilo 68 % Čechů a 76 % Slováků. Přitom zvýšení věku odchodu do

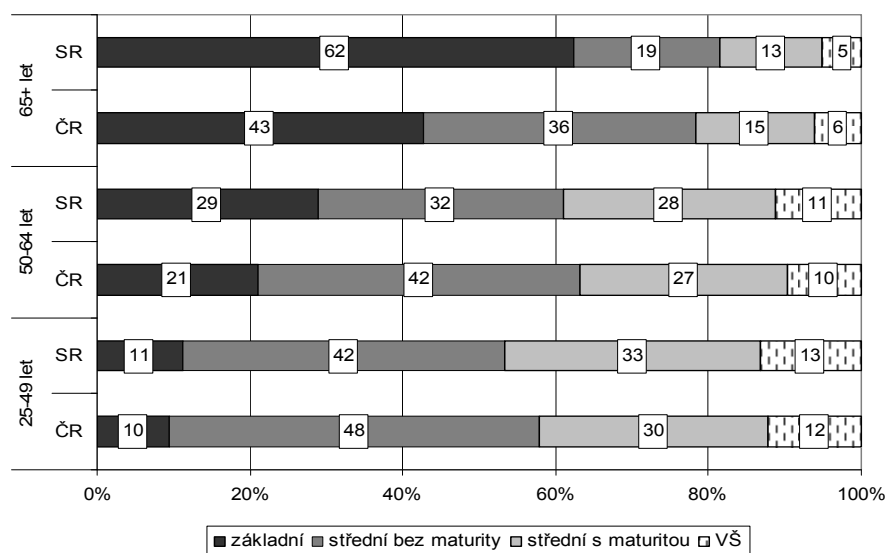
⁷ V roce 2007 dosahovala celková míra nezaměstnanosti na Slovensku 11 % (ve věkové skupině 50-54 let 10%), v České republice to přitom bylo 5,3 % celkově i mezi 50-54letými (ČSÚ a ŠÚ SR-Slovstat 2009).

⁸ AXA Retirement Scope 2008 (<http://www.retirement-scope.axa.com/en/>) je mezinárodní výzkum zkoumající pohled veřejnosti na problematiku odchodu do důchodu. Zaměřil se na mapování postojů, představ a očekávání pracujících od důchodu a jejich porovnání s žitou realitou současných důchodců. Uskutečnil se v 27 zemích celého světa, vzorek obvykle zahrnoval v každé zemi 300 ekonomicky aktivních a 300 důchodců a byl sestaven pomocí kvótního výběru. Umožňuje tak srovnání postojů k důchodům nejen na úrovni evropské, ale i celosvětové.

důchodu je, jak už jsme zmínili výše, jedním z klíčových prvků strategie Evropské unie pro stárnoucí společnost. Příčinu můžeme hledat ve značné popularitě důchodu a idealizaci této etapy života. (Rabušic 2004)

Zaměstnanost starších pracovníků je silně závislá na úrovni jejich vzdělání. Zvyšující se vzdělanost mladších populačních ročníků znevýhodňuje starší jedince při hledání zaměstnání. Nárůst vzdělanosti populace je patrný už při prvním pohledu na graf č. 3, který je sestaven z dat sčítání lidu roku 2001. Zatímco v seniorské populaci (ve věku 65 let a starších) je v obou zemích přibližně 5 % vysokoškolsky vzdělaných jedinců, ve věkové skupině do 49 let je jich již více než dvojnásobek. (12 % v ČR a 13 % v SR) A výrazně odlišné jsou u těchto skupin podíly jedinců bez kvalifikace, tedy pouze se základním vzděláním.⁹ Díky dalšímu dynamickému nárůstu studujících v době po sčítání 2001 se samozřejmě naznačené vzdělanostní rozdíly ještě vyostřují.

Graf č. 3: Vzdělanost obyvatelstva staršího 25ti let dle věkových skupin (v %)¹⁰

Zdroj: SLDB, 2001 a SODB, 2001.

⁹ Při srovnání vzdělanostní úrovně české a slovenské populace je patrný vliv československé vzdělávací politiky kdysi jednotného státu. Výrazně se liší pouze vzdělanost seniorů starších 65 let, v ostatních věkových skupinách jsou již proporce jednotlivých vzdělanostních stupňů podobné.

¹⁰ Spodní hranice 25 let byla zvolena jako věk, kdy už mohou jedinci mít dokončené své vzdělání i v případě, že studovali vysokou školu. Vyhýbáme se tak zkresení, které přináší zachycení vzdělanosti populace starší 15ti let, kdy nejmladší ročníky nemohou mít ukončenou vysokou či střední školu a ovlivňují tak podíly v těchto kategoriích.

Dalším společným rysem obou populací je postupné stírání rozdílů mezi vzdělaností mužů a žen. V obou zemích jsou ženy mladších generací (skupina do 49 let) celkově vzdělanější než muži. Zatímco muži často ukončují své formální vzdělání výučním listem či absolvováním střední odborné školy bez maturity, ženy častěji skládají maturitu. Mezi 25-49letými tak má 36 % Čechů a 42 % Slovenek úplné středoškolské vzdělání s maturitou, ale mezi muži je to jen 25 % Čechů a 30 % Slováků. V generacích padesátníků a starších je však patrné doznívání preference mužského vzdělávání, takže starší ženy mají nižší vzdělání než muži. V obou populacích je mezi seniory přibližně o 30 % více žen než mužů pouze se základním vzděláním a vysokoškolské vzdělání má o téměř 10 % méně žen než mužů¹¹. Nejméně kvalifikovanou skupinou jsou slovenské seniorky, z nichž téměř tři čtvrtiny (74 %) mají pouze základní vzdělání. V generaci starších pracovníků je rozdíl mezi vzdělaností mužů a žen výrazně nižší¹².

Stoupající úroveň vzdělanosti obou populací je bezesporu pozitivním jevem, pro starší pracovníky to však může znamenat až devastující konkurenci na trhu práce. Řešením by se mohlo zdát vzdělávání dospělých (především v jeho neformálních formách), avšak jak pro českou populaci ukázaly výsledky speciálního výzkumu, participace starší populace na vzdělávání dospělých je nízká a pohybuje se kolem 22-24 %. (Rabušicová – Rabušic 2008; Další 2009) Podobná situace je i na Slovensku. (Další 2009, tab. č. 5) Zde tedy leží jedna z potenciálních výrazných strukturálních bariér vyšší míry zaměstnanosti starších pracovníků.

Úroveň dosaženého vzdělání je nejen klíčovým faktorem pro uplatnění se na trhu práce, ale je to také prvek, který výrazně ovlivňuje životní styl jedince. Vzdělanější lidé např. obecně přistupují zodpovědněji ke svému zdraví a také se aktivněji zapojují do veřejného života. (WHO 2002 a OECD 2001) Podpora vzdělávání a především vzdělávání dospělých je tedy důležitým prvkem nejen ve snaze o prodloužení délky ekonomické aktivity a zvýšení počtu pracujících ve skupině 50+, ale stává se ve stárnoucí společnosti naprostou nutností.

Rychlost stárnutí české a slovenské populace, malá zaměstnanost starších jedinců společně s jejich nižším vzděláním a vysoká popularita důchodů činí prosazení ekonomické aktivity jako samozřejmé součásti života i ve vyšším věku – obtížnější. V obou společnostech zůstává v generaci starších pracovníků značný podíl ekonomicky neaktivních jedinců. Jelikož jedním z faktorů, které ve starším věku ovlivňují rozhodnutí zdali zůstat v práci, nebo odejít do (předčasného) důchodu, je motivace jedince a jelikož tato motivace je ovlivňo-

¹¹ Vysokoškolské vzdělání mělo podle posledního sčítání lidu v seniorské populaci (65+ let) 12 % českých mužů a 3 % českých žen, 10 % slovenských mužů a 2 % slovenských žen. Naopak do skupiny se základním vzděláním patří 55 % českých seniorek, 23 % českých seniorů, 74 % slovenských seniorek, 43 % slovenských seniorů. (SLDB 2001 a SODB 2001)

¹² V obou populacích klesl rozdíl v podílu vysokoškoláků pod 5 % a v podílu jedinců se základním vzděláním pod 20 %.

vána hodnotovým systémem a významy, které jsou s prací spojovány, zaměříme se v další části našeho výkladu na to, jakou hodnotu má práce v životě Čechů a Slováků a jak se její význam v posledních dvou desetiletích proměňuje¹³.

Hodnota práce

Už jsme ukázali, že v oblasti zaměstnanosti jsou oba státy odlišné, odlišnosti můžeme pozorovat i v hodnotě práce pro jedince¹⁴. Ač je hodnota práce v obou populacích velmi vysoká, můžeme v české společnosti zaznamenat v roce 2008 její pokles: zatímco v roce 1991 považovalo práci za důležitou ve svém životě 96 % respondentů, v r. 2008 to bylo 83 %. Na první pohled se zdá, že na Slovensku je vývoj podobný – v roce 1991 označilo práci za důležitou 96 % slovenských respondentů a v roce 2008 85 % respondentů. Tento pokles hodnoty práce ve slovenské populaci je však nesen pouze nejstarší generací, tedy seniory (viz graf č. 4), v populaci do 64 let si práce na Slovensku zachovává stabilně vysokou hodnotu¹⁵. U pro nás klíčové skupiny starších pracovníků (věková skupina 50-64 let) je patrný stejný vývoj. V době existence společného státu (tedy v roce 1991) se hodnota práce u českých a slovenských starších pracovníků nelišila. V dalších letech se však situace vyvíjela odlišně. Zatímco u českých starších pracovníků význam práce v životě výrazně poklesl (v roce 2008 47 % starších pracovníků považovalo práci za velmi důležitou), u slovenské populace zůstal stejně vysoký.

Postoj českých starších pracovníků k práci se na začátku námi sledovaného období shodoval s postojem seniorů, v roce 2008 se spíše blížil postojům ekonomicky aktivní populace. V roce 1991 tak padesátníci a starší považovali práci za důležitější než lidé mladší padesáti let. Určitou podobnost obou zemí můžeme pozorovat v seniorské populaci, kdy pro české i slovenské seniory měla práce v roce 1991 velkou důležitost, ta však v průběhu času klesla a v roce 2008 už šlo v obou případech o skupinu, pro kterou má práce nejnižší hodnotu.

¹³ Jak jsme již naznačili v úvodu, analýza je založena na datech EVS. Používáme všechny tři vlny, které byly dosud v České a Slovenské republice uskutečnány, tedy data z let 1991, 1999 a 2008. Zaměřujeme se na rozdíl mezi populací v produktivním věku, kterou vymezujeme jako 18-49leté, staršími pracovníky (skupina ve věku 50-64 let) a seniory (věk 65+). Přestože je stále věk odchodu do důchodu v obou zemích nižší než 65 let, je tato hranice vnímána mnoha institucemi jako začátek důchodového věku a např. nejruznější slevy pro seniory jsou často podmíněny právě dosažením věku 65 let.

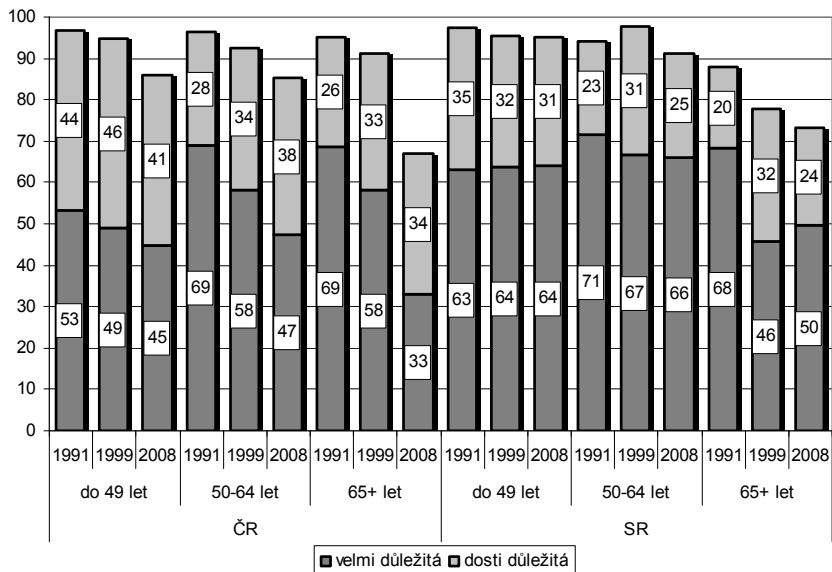
¹⁴ Respondenti byli ve všech 3 vlnách výzkumu EVS dotazováni, jak jsou pro ně některé sféry v životě důležité otázkou: „Prosím, řekněte pro každou z následujících skutečností, jak jsou ve Vašem životě důležité?...Práce.“ Respondenti důležitost práce ve svém životě posuzovali na stupnici velmi důležitá, dosti důležitá, ne příliš důležitá, vůbec nedůležitá. Pro analytické účely je stupnice v některých případech dichotomizována na důležitá vs. nedůležitá.

¹⁵ Rozdíly pro jednotlivé věkové skupiny nejsou ve slovenské populaci statisticky signifikantní. Jediný signifikantně rozdílný výsledek je rok 1991 v populaci 65letých a starších. Naopak, v české populaci je rok 2008 signifikantně odlišný ve všech věkových skupinách.

Vzhledem k tomu, že jde převážně o ekonomicky neaktivní populaci, není pokles významu práce pro život respondenta překvapivý. Spíše bychom měli pátrat po příčině vysoké důležitosti práce v roce 1991. Nabízí se vysvětlení, že svůj vliv zde ještě sehrála setrvačnost komunistické ideologie adorující práci („práce matka pokroku...“, vzpomínáte?). Nabízí se také otázka, nakolik je pokles způsoben vývojem v čase a jaký vliv na něj má obměna generací, kdy se postupně seniorského věku dožívají ročníky plně socializované v poválečném období. Tedy v době, kdy práce byla sice ideologií adorována, nicméně v realitě zejména u vysoce kvalifikovaných profesí značně devalvována. Vzhledem k tomu, že pokles významu práce je patrný v celé české populaci, můžeme předpokládat, že spíše než generační obměna hraje roli proměna socioekonomických podmínek.

Fakt, že se starší pracovníci (ve věku 50-64 let) svými postoji v současnosti blíží spíše ekonomicky aktivní populaci než seniorům, je bezesporu pozitivní zjištění, které by mohlo indikovat, že je tato populace ochotná zůstat na pracovním trhu. Jak však z míry zaměstnanosti skupiny 55-64letých víme, samotná ochota ještě nutně nemusí znamenat, že ekonomicky aktivními skutečně zůstanou.

Graf č. 4: **Důležitost práce v životě jedince dle věkových skupin (ČR a SR, v %)**

Poznámka: ČR n = 5757, SR n = 3941, dopočet do 100 % tvoří v grafu vynechané kategorie „ne příliš důležitá“ a „vůbec nedůležitá“.

Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008, vlastní výpočet

Na vnímání důležitosti práce v životě má zásadní vliv vlastní ekonomická aktivita či neaktivita jedince. Jak ukazují naše data, celkově platí, že pro ekonomicky aktivní jedince se práce stává důležitější než pro ekonomicky neaktivní a tento rozdíl je stále výraznější – jak v populacích obou zemí celkově, tak i v obou populacích starších pracovníků¹⁶. Pokles hodnoty práce v České republice v roce 2008 je nesen zejména ekonomicky neaktivní populací, u které došlo k velmi rapidnímu propadu. Ekonomicky aktivní starší pracovníci hodnotili práci v roce 1991 v 73 % jako velmi důležitou a v roce 2008 v 53 %. U skupiny ekonomicky neaktivních starších pracovníků je propad větší, a to z 64 % v roce 1991 na 36 % v roce 2008.

Platí pro vysvětlení nalezeného poklesu významu práce v české společnosti, že to je jen další střípek evidence ke konstatování Mareše (2004: 39), že se „objevuje stále více symptomů toho, že smysl života a identita jedince již nespočívají pouze v práci“? Má Mareš (2004) pravdu, když hovoří o „mizející“ práci? Lze použít k vysvětlení námi nalezeného trendu Rifkina (1995), který ve svých spekulacích o post-tržní společnosti predikuje „konec práce“ (lépe řečeno konec některých druhů práce způsobeném rozvojem informačních technologií) konec společností založených na práci (*work-based society*), z nichž vyplývá, že význam (placené) práce se musí proměnit? Naše data naznačují, že k určité proměně hodnoty práce skutečně v současnosti dochází byť více v české než slovenské společnosti. Pokles významu práce zaznamenaly ovšem některé evropské země už v 90. letech – např. Velká Británie, Dánsko či Švédsko. (Halman 2008: 17) V některých dalších evropských státech však význam práce zůstal stabilní. (Např. v Itálii nebo Nizozemí) V 90. letech tedy pokles významu práce rozhodně nebyl univerzálním jevem v celé Evropě¹⁷.

Dalším možným vysvětlením poklesu důležitosti práce v životě jedince je určitý vzestup hédonismu, který jsme v datech EVS o české populaci v r. 2008 zaznamenali. Pokles významu práce se totiž v české populaci pojí, jak ukazují data EVS, se stoupajícím významem volného času a přátel. Jakoby zábava začínala mít přednost před asketickou pracovní morálkou. I v tomto případě je však hédonismus umožněn uspokojivou životní úrovní většiny populace. O nárůstu hédonismu v nejvyspělejších zemích, který v podobě masové spotřeby nahrazuje původní těžiště ekonomiky ve výrobě, mluvil koneckonců Bell už v roce 1976.

¹⁶ Korelace mezi dichotomizovanou ekonomickou aktivitou a důležitostí práce v životě měřená pomocí Spearmanova rho se v českém souboru všech respondentů proměnila z hodnoty 0,00 v roce 1991 na 0,09 v roce 1999 a 0,36 v roce 2008. V podsouboru starších pracovníků byla naměřena korelace 0,12 v roce 1991, 0,16 v roce 1999 a 0,21 v roce 2008. Ve slovenském souboru celkově byla vzájemná korelace 0,06 v roce 1991, 0,23 v roce 1999 a 0,24 v roce 2008. V podsouboru starších pracovníků položky korelovaly v roce 1991 na hodnotě 0,17, v roce 1999 0,15 a v roce 2008 0,34.

¹⁷ Aktuální data z výzkumu EVS pro rok 2008 nemáme zatím pro ostatní evropské země k dispozici.

Možné vysvětlení rozdílné hodnoty práce pro Čechy a Slováky můžeme najít v rozdílné míře nezaměstnanosti obou zemí, která indikuje rozdílnou míru jistoty očekávané životní úrovně. V České republice byla nezaměstnanost dlouhodobě nízká a můžeme proto předpokládat, že lidé nemají velké obavy ze ztráty zaměstnání. Mít práci je tak pro Čechy samozřejmostí a samozřejmé věci, jak známo, se nám obvykle nezdají být důležité. Slovensko se naopak potýká s relativně vysokou nezaměstnaností. V souladu s Inglehartovou (1977) teorií postmaterialismu by tak k poklesu významu práce mohlo docházet až v situaci, kdy jsou dostatečně naplněny materiální potřeby, tedy i konkrétně určitá jistota zaměstnání.

Spokojenost či nespokojenost s prací je zejména ve vyšším věku významným indikátorem toho, zda starší pracovník zůstane ekonomicky aktivní, či zda bude hledat možnost, jak trh práce opustit. V české i slovenské populaci zůstala spokojenost s prací v celkovém pohledu přibližně stabilní¹⁸ (v ČR bylo v letech 1991 – 2008 spokojeno 51-56 % respondentů, v SR v r. 1991 56 %, v r. 1999 41 % a v r. 2008 59 %). Pokud se podíváme zvláště na jednotlivé věkové skupiny, dostaneme zcela jiný obrázek. Zatímco v obou populacích do 49 let spokojenost mírně vzrostla, starší pracovníci byli v roce 2008 v práci méně spokojeni než v roce 1991.

V obou zemích také začal být patrný vliv vzdělání na spokojenost s prací, ale na Slovensku působí vzdělání zcela odlišně než v České republice¹⁹. U českých starších pracovníků stoupá spokojenost s prací s dosaženým vzděláním, na Slovensku jsou naopak vzdělanější starší pracovníci v práci méně spokojeni než ti méně kvalifikovaní. (Viz graf č. 5) Češi dobře etablovaní ve své profesi, tedy vysokoškolsky vzdělaní padesátníci jsou v současnosti se svou prací velmi spokojeni (76 % v kategorii spokojen), což je pozitivní zjištění. U českých starších pracovníků vidíme výrazný pokles spokojenosti u vyučených, ještě výraznější propad spokojenosti vyučených jedinců jsme zaznamenali v seniorské populaci. Tento výsledek nám ilustruje, jak výrazně se v českém prostředí proměnila prestiž některých kvalifikací, protože právě vyučení jedinci byli v minulém režimu skupinou značně privilegovanou.

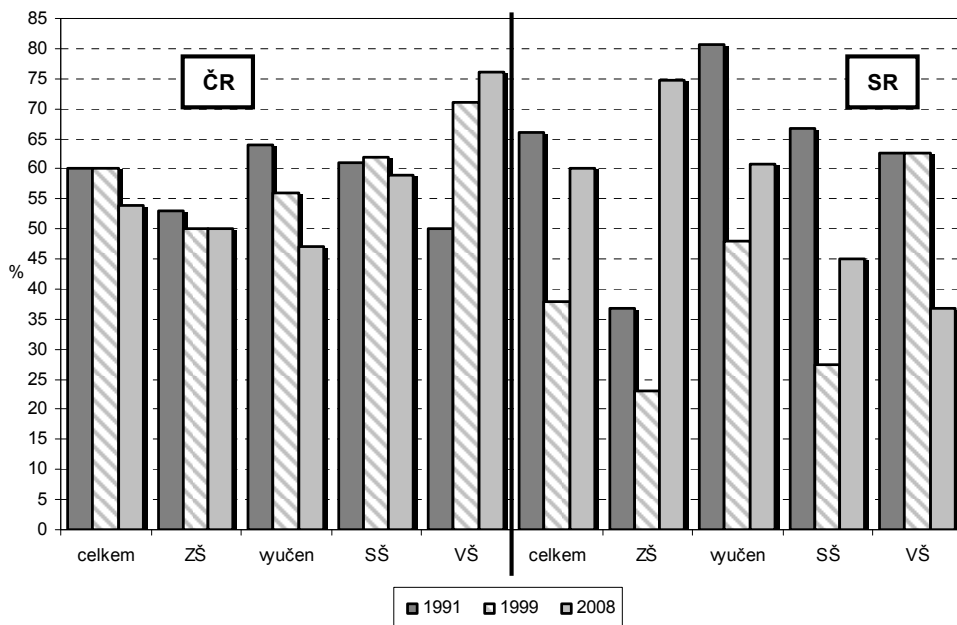
Ve slovenském souboru je naopak patrné, že s prací jsou méně spokojeni lidé starší a vzdělanější. Tento trend může být pro Slovenskou republiku velmi nebezpečný. Fakt, že vzdělaní lidé jsou ve své práci nespokojeni, může vést

¹⁸ Respondenti odpovídali na otázku: „Když vezmete v úvahu všechny okolnosti, jak jste spokojen(a) nebo nespokojen(a) se svou prací?“ Míru spokojenosti určovali na stupnici 1-10, kdy jedna znamenala nejnižší a 10 nejvyšší spokojenost. Pro analytické účely byla stupnice v některých případech trichotomizována, varianta spokojen je v tomto případě sloučena z hodnot 8-10. Otázka byla pokládána pouze zaměstnaným respondentům.

¹⁹ V českém souboru se vzájemná korelace mezi vzděláním staršího pracovníka a jeho spokojeností s prací měřená pomocí Spearmanova rho změnila z -0,04 v roce 1991 a 0,12 v roce 2008 na střední (0,24) v roce 2008. V souboru slovenských starších pracovníků byla naměřena hodnota Spearmanova rho 0,16 v roce 1991, -0,03 v roce 1999 a -0,28 v roce 2008. Kladné hodnoty zde značí, že se vzrůstajícím vzděláním roste i spokojenost s prací.

k odlivu vysoce kvalifikované pracovní síly do zahraničí a v případě starších pracovníků k předčasnému odchodu z trhu práce.

Graf č. 5: Spokojenost s prací starších pracovníků dle vzdělání, varianta spokojen (v %)

Poznámka: ČR: n=252-290, SR: n=80-173
Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008, vlastní výpočet

Spokojenost s prací by měla souviset také s tím, zdali má jedinec možnost o své práci (o její náplni a provádění) rozhodovat²⁰. Tuto souvislost jsme v datech skutečně našli²¹. Lidé s větší volností rozhodování jsou v práci výrazně spokojenější než ti, kteří mají méně pravomocí. Je znepokojivé, že Češi celkově deklarují menší možnost rozhodovat než v 90. letech²² (v roce 1991

²⁰ Míra rozhodování v práci byla měřena na stupnici 1-10, kdy jedna znamenalo žádná možnost rozhodovat a 10 značnou možnost rozhodovat. Otázka zněla: „Jak svobodně můžete rozhodovat ve své práci? S pomocí této karty prosím označte, jakou volnost v rozhodování si myslíte, že máte.“ Průměrná hodnota se u jedinců se základním vzděláním pohybuje v rozmezí 4-5,5, u vysokoškoláků přesahuje průměr hodnotu 7. Pro analytické účely byla stupnice v některých případech trichotomizována, varianta „značná volnost rozhodování“ je v tomto případě sloučena z hodnot 8-10. Otázka byla pokládána pouze zaměstnaným respondentům.

²¹ Vzájemná korelace měřena pomocí Pearsonova korelačního koeficientu. V českém i slovenském souboru celkově se korelace v jednotlivých vlnách pohybovala v rozmezí hodnot 0,41-0,5. V podsouboru starších pracovníků klesla v případě českého souboru z hodnoty 0,4 v roce 1991 na 0,3 v roce 2008. Ve slovenském souboru nabyla hodnot 0,42 v roce 1991, 0,56 v roce 1999 a 0,45 v roce 2008.

²² Rozdíl mezi jednotlivými vlnami výzkumu je signifikantní (Sig. F = 0,00).

uvedlo 47 % respondentů, že má značnou volnost rozhodování v práci, v roce 2008 to bylo 34 %). Čeští starší pracovníci se v současnosti v této otázce od ostatní populace neliší a deklarují tedy také menší volnost v rozhodování než v 90. letech.

Míra volnosti rozhodování v práci by měla souviset s dosaženým vzděláním jedince. Tento předpoklad naše data EVS potvrdila pouze v české populaci. Čeští respondenti s vysokoškolským vzděláním deklarují výrazně vyšší možnost rozhodovat v práci než lidé s nižším vzděláním. To se týká jak starších pracovníků, tak české populace celkově. Zmiňovaný pokles možnosti rozhodovat v práci je nesen populací bez vysokoškolského vzdělání, u vysokoškoláků zůstává podíl respondentů uvádějících značnou míru rozhodování téměř 60 %.

Na Slovensku má značnou volnost rozhodování v práci přibližně 40 % respondentů. (Pouze v roce 1999 klesl podíl těchto jedinců na 29 %) Zatímco u populace do 49 let velmi mírně vzrostl podíl jedinců se značnou volností rozhodování v práci (z 39 % v roce 1991 na 44 % v roce 2008), populace slovenských starších pracovníků v současnosti deklaruje menší míru rozhodování než v roce 1991 (v roce 1991 uvedlo značnou míru pravomoci 54 %, v roce 2008 38 %). Jako určitá anomálie působí i fakt, že vysokoškolsky vzdělaní jedinci deklarovali v roce 2008 výrazně nižší volnost rozhodování než v roce 1991 (v roce 1991 uvedlo, že má značnou volnost v rozhodování 51 % vysokoškoláků, v roce 2008 26 %). Vysokoškolsky vzdělaní slovenští starší pracovníci jsou tedy skupinou, která je ve své práci málo spokojená a má malou volnost v rozhodování.

Z předchozích odstavců vyplývá, že v oblasti práce jsou mezi postoji českých a slovenských starších pracovníků velké rozdíly. Zdá se, že čeští starší pracovníci se svými postoji v pracovní oblasti shodují s mladší ekonomicky aktivní populací. Práce má i přes určitý pokles stále v jejich životech velký význam. Čeští starší pracovníci jsou navíc ve své práci poměrně spokojení. Tato zjištění indikují, že snaha o zvýšení míry jejich zaměstnanosti by mohla být úspěšná. Jak ukazují i další výzkumy, je u této skupiny klíčové zvýšit její kvalifikaci, protože kvalifikovanější jedinci jsou ve své práci spokojenější. U vzdělanějších starších pracovníků nemusí vzhledem k jejich motivovanosti ani současné zvyšování nezaměstnanosti znamenat ukončení ekonomické aktivity.

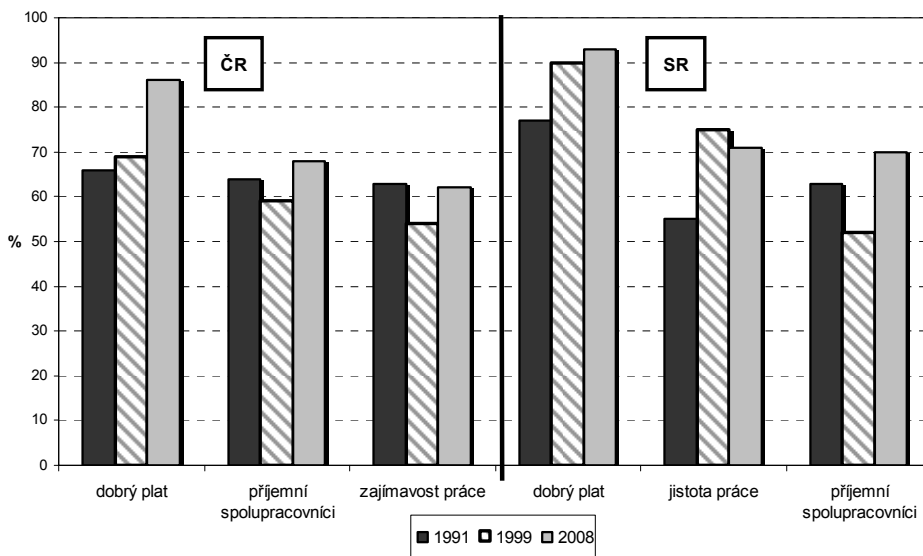
Situace na Slovensku vyznívá méně pozitivně. Pracovní postoje se zde proměnily podstatně méně. Fakt, že vzdělaní starší pracovníci nejsou se svou prací příliš spokojeni a mají pocit malé volnosti rozhodování o své pracovní náplni, naznačuje existenci určité anomálie na slovenském trhu práce. Malá pracovní motivace v kombinaci s relativně nižší kvalifikovaností a současnou zvyšující se nezaměstnaností tuto skupinu na trhu práce výrazně marginalizuje.

Významné aspekty práce

Výzkum EVS nezkoumal jen celkový význam práce v životě, ale věnoval se i konkrétním aspektům zaměstnání²³. To je důležitý údaj, neboť právě preference jednotlivých aspektů by mohla lépe osvětlit motivaci starších jedinců k setrvání v zaměstnání či v hledání možnosti odchodu z trhu práce.

Respondentům bylo ve výzkumu EVS nabídnuto 13 aspektů práce a u každého z nich měli volit, zda je pro ně důležitý, nebo ne²⁴. Ve všech třech výzkumných vlnách a v obou zemích byl jednoznačně nejdůležitějším prvkem práce „dobrý plat“, a to jak v celém souboru respondentů, tak také v podsouboru starších pracovníků. Navíc, jak ilustruje graf č. 6, postupně vzrostl podíl respondentů, kteří považovali „dobrý plat“ za důležitý. V roce 1991 tak byl „dobrý plat“ důležitý pro 66 % českých a 77 % slovenských starších pracovníků, v roce 2008 se podíl zvýšil na 86 % v českém souboru a 93 % ve slovenském souboru.

Graf č. 6: Tři nejčastěji volené aspekty práce pro populaci 50-64letých (v %)

Poznámka: ČR n = 456-494, SR n = 148-266

Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008

²³ Respondenti měli u každého aspektu zvolit, zda jej považují za důležitý nebo ne. Přesné znění otázky bylo následující: „Zde je výčet toho, co lidé považují za důležité ve své práci. Prosim, prohlédněte si seznam a řekněte mi, co z něj Vy osobně považujete za důležité?“.

²⁴ Šlo o těchto 13 aspektů práce: 1. dobrý plat, 2. příjemní spolupracovníci, 3. nepracovat pod přílišným tlakem, 4. jistota, že nepřijedete o místo, 5. výhodná pracovní doba, 6. příležitost uplatnit iniciativu, 7. společensky užitečná práce, 8. dlouhá dovolená, 9. možnost setkávat se s lidmi, 10. práce, ve které můžete něčeho dosáhnout, 11. zodpovědná práce, 12. zajímavá práce, 13. práce, v níž člověk využije své schopnosti.

Respondenti v obou zemích také považují za důležité mít v práci „příjemné spolupracovníky“. (V ČR druhý nejčastěji jmenovaný aspekt, v SR třetí) Obě země se naopak liší třetím nejčastěji voleným aspektem. Zatímco pro Čechy je důležitá „zajímavost práce“, na Slovensku je mnohem důležitější „jistota zaměstnání“. (Tyto výsledky opět platí jak ve skupině starších pracovníků, tak v obou populacích celkově.) Důležitost jistoty zaměstnání částečně kopíruje vývoj nezaměstnanosti na Slovensku²⁵. Ačkoliv, jak ukazují národní statistiky, se nezaměstnanost na Slovensku týká zejména nejmladších ročníků, potřeba jistoty práce u respondentů v současnosti stoupá s věkem²⁶.

Už při prvním pohledu na výčet aspektů práce se zdá, že směřují ke dvěma nebo třem společným tématům jako pracovní ambice, užitečnost práce či aspekty zpříjemňující práci. Pracovní ambice jedince jsou důležitou součástí jeho pracovní motivace. Jejich úbytek ve vyšším věku negativně ovlivňuje pravděpodobnost zachování ekonomické aktivity. Pro aktivní politiku zaměstnanosti starších pracovníků je tedy žádoucí, aby si tato populace udržela podobnou míru pracovních ambicí jako mladší generace. Z našich dat jsme novou proměnou „ambice“ vytvořili ze 4 položek – možnost „být iniciativní“, možnost „něčeho dosáhnout“, „mít odpovědnost“ a „využití schopností“. Vnitřní konzistenci nové proměnné jsme zkontrolovali pomocí Cronbachova alfa²⁷.

Přestože bychom mohli očekávat, že se míra ambicí bude proměňovat s věkem respondenta, není tato spojitost jednoznačná. (Viz graf č. 7a) Korelace mezi věkem a ambicemi vyšly de facto nulové²⁸, záporné znaménko však naznačuje, že s přibývajícím věkem pracovní ambice mírně klesají. Tyto mírné rozdíly mezi jednotlivými věkovými skupinami se však v obou populacích v roce 2008 úplně stírají, takže platí, že mezi jednotlivými generacemi již není v míře pracovních ambicí rozdíl – a neexistuje ani statisticky významný rozdíl mezi ambicemi mužů a žen. V čem se však česká a slovenská populace liší, je míra ambicí. Jak je patrné z grafu č. 7a, slovenská populace je mírně ambicióznější než česká. Ani v jedné populaci však pracovní ambice nejsou nijak vysoké a zejména české respondenty bychom mohli považovat za populaci s nízkými ambicemi.

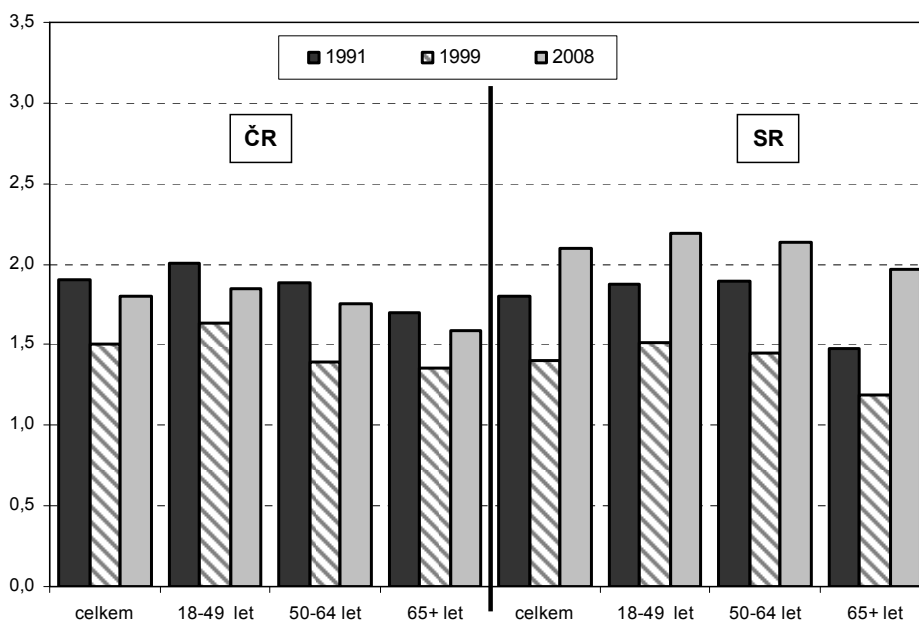
²⁵ Míra nezaměstnanosti na Slovensku byla v roce 1991 12 %, v roce 1999 16 % a v roce 2007 11 % (ŠÚ SR-Slovstat 2009).

²⁶ Věk a potřeba jistoty zaměstnání spolu v roce 2008 korelovaly jen slabě, Spearmanovo rho mělo absolutní hodnotu 0,15.

²⁷ Cronbachovo alfa pro nově vytvořenou proměnou „ambice“ mělo v českém souboru tyto hodnoty: rok 1991 – 0,70, rok 1999 – 0,64 a rok 2008 – 0,77. Ve slovenském souboru nabylo v roce 1991 hodnoty 0,70, v roce 1999 0,57 a v roce 2008 0,80. Přes nízkou reliabilitu tohoto indexu v roce 1999 jsme se součtovým indexem dále pracovat, rok 1999 totiž v českém i slovenském souboru vykazuje „anomálie“ i v dalších případech. Pro data z let 1991 a 2008 se nová proměnná ukazuje jako reliabilní.

²⁸ Absolutní hodnota Spearmanova rho byla ve všech případech nižší než 0,1.

Graf č. 7a: Pracovní ambice dle věkových skupin (ČR a SR, průměr ze škály 0-4)

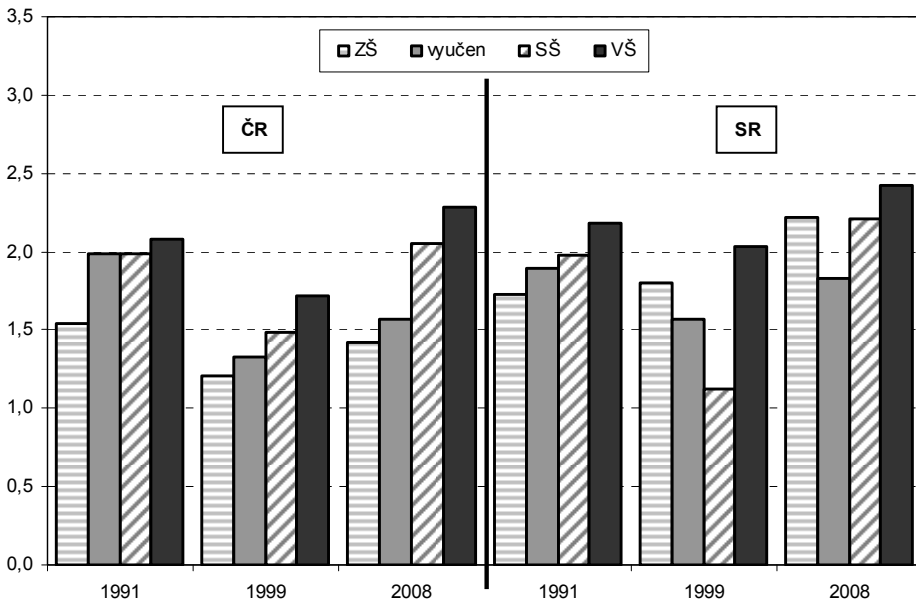

Poznámka: ČR n = 1 705-2 105, SR n = 1 121-1 421
Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008

V kontextu pracovních ambicí lze předpokládat, že pracovní ambice respondenta budou stoupat s jeho vzděláním. V české populaci jsme tuto souvislost skutečně zaznamenali, a to jak v celém souboru, tak také mezi staršími pracovníky²⁹. Lineární vztah mezi vzděláním a ambicemi je navíc stále zřetelnější, (Viz graf č. 7b) Zatímco v roce 1991 měli nižší ambice pouze starší pracovníci se základním vzděláním, v roce 2008 už je vztah přibližně lineární. Průměrná míra ambicí starších pracovníků se základním vzděláním byla v roce 2008 1,4 (průměr počítán ze škály 0-4), u vysokoškolsky vzdělaných starších pracovníků pak 2,3. V případě starších pracovníků může být nízká pracovní motivace jedním z faktorů, která podporuje jejich předčasný odchod z trhu práce.

²⁹ Absolutní hodnota Spearmanova rho mezi ambicemi a vzděláním byla v české populaci v roce 1991 0,16, v roce 1999 0,18 a v roce 2008 0,15. V podsouboru starších pracovníků měla tyto hodnoty – v roce 1991 0,12, v roce 1999 0,15 a v roce 2008 0,2. Ve všech případech tedy jde o korelace slabé a pozitivní, což znamená, že se zvyšujícím se vzděláním se zvyšují i ambice.

Graf č. 7b: **Pracovní ambice starších pracovníků dle dosaženého vzdělání** (průměr ze škály 0-4)

Poznámka: ČR n=443-494, SR n=148-257
Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008

Na Slovensku vztah mezi vzděláním a pracovními ambicemi neexistuje. (Viz graf č. 7b) Vzájemná korelace proměnných je nulová³⁰. Vzestup pracovních ambicí s dosaženým vzděláním narušují vysoké pracovní ambice jedinců se základním vzděláním. Vysoké ambice jedinců se základním vzděláním jsme našli jak ve slovenské populaci celkově, tak mezi staršími pracovníky. Ve slovenské populaci se tedy rýsují dvě skupiny respondentů – na jedné straně ambicióznější vysokoškolsky vzdělaní respondenti a respondenti se základním vzděláním, na straně druhé méně ambiciózní respondenti vyučení a středoškolsky vzdělaní. Toto rozdělení však neplatí v podskupině starších pracovníků. Vysoké pracovní ambice jedinců se základním vzděláním v letech 1999 a 2008 jsou překvapivým výsledkem a zřejmě jsou dalším prvkem ukazujícím určitou abnormalitu slovenského trhu práce.

Naše výsledky tedy naznačují, že starší pracovníci obou zemí jsou v práci podobně ambiciózní jako mladší populace, což je z hlediska politiky aktivního stárnutí nadějně zjištění. Stejně tak se s mladší populací shodnou na nejdů-

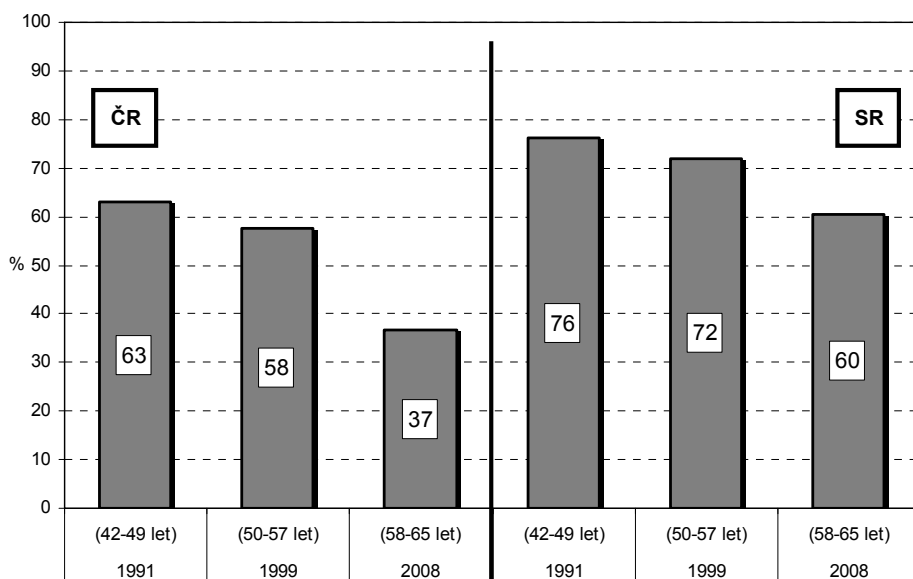
³⁰ Absolutní hodnota Spearmanova rho byla ve všech vlnách výzkumu nižší než 0,1, a to v populaci celkově i v podskupině slovenských starších pracovníků.

ležitějších pracovních aspektech. Přestože je pro české i slovenské respondenty v práci nejdůležitější dobrý plat, kladou Češi důraz i na nemateriální aspekty práce, což podporuje tezi, že práce má být vyjádřením identity jedince, ne prostředkem k jejímu získání. (Mareš 2004: 39) Jelikož je na Slovensku hrozba nezaměstnanosti stále relativně vysoká, materiální aspekty práce zde neztrácejí na důležitosti.

Proměna postojů k práci kohorty současných starších pracovníků

Longitudinální povaha dat z *Evropského výzkumu hodnot* nám umožňuje sledovat také proměnu hodnot a postojů jednotlivých generací či kohort. Můžeme se tak podívat, jakou hodnotu měla práce pro současné starší pracovníky³¹ v letech 1991 a 1999, a také srovnat jejich postoje s postoji soudobých starších pracovníků. (Viz graf č. 8)

Graf č. 8: **Důležitost práce v životě jedince, kohortní pohled, (kategorie „velmi důležitá“ v %)**

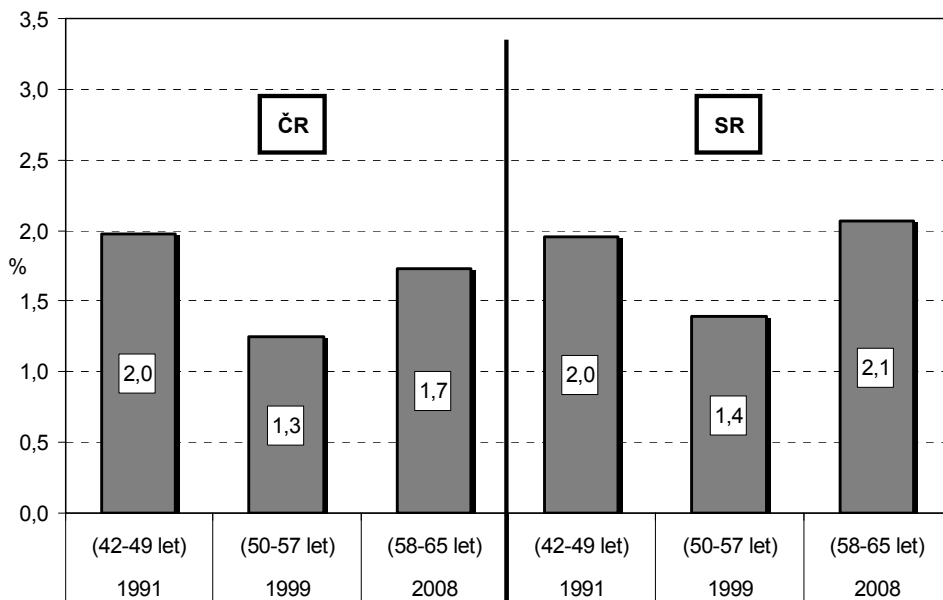
Poznámka: ČR n = 237-348, SR n = 136-172.
Zdroj: EVS 1991, 1999, 2008, vlastní výpočet

³¹ Sledujeme kohortu, která byla v roce 2008 ve věku 58-65let, v roce 1999 ve věku 50-57let a v roce 1991 šlo o jedince 42-49leté.

Jak je z grafu patrné, výsledky jsou v českém a slovenském souboru odlišné. Na Slovensku dochází k mírnému poklesu významu práce ve sledované kohortě v roce 2008, tedy v době, kdy šlo o jedince 58-65leté. Vzhledem k tomu, že ve skupině 55-64letých je ekonomicky aktivních jen 40 % populace, koresponduje tento výsledek s našimi předchozími zjištěními o poklesu významu práce na Slovensku s přechodem do důchodového věku. U námi sledované kohorty slovenské populace tak s přechodem ze středního do mladšího seniorského věku došlo k poklesu podílu jedinců považujících práci za velmi důležitou ze 76 % na 60 %.

Výsledky z českého souboru opět ukazují silnou zakořeněnost adorace práce na začátku devadesátých let. Námi sledovaná kohorta, tak jak v průběhu jednotlivých výzkumných vln stárla, považovala práci za stále méně důležitou pro svůj život. Podíl jedinců, kteří práci považovali za velmi důležitou, klesl z 63 % v roce 1991 na 37 % v roce 2008. Z našich předchozích analýz již víme, že k poklesu významu práce došlo v roce 2008 v celé české populaci, ve sledované kohortě je tento trend ještě posílen odchodem části jedinců do penze.

Graf č. 9: **Míra pracovních ambicí, kohortní pohled** (průměrné hodnoty ze škály 0-4)

Poznámka: ČR n=448-620, SR n=331-359

Zdroj: EVS 1991, 1999 a 2008

Kohortní stárnutí pracovníků od r. 1991 do roku 2008 z věku 42-49 let do věku 58-65 let se v obou populacích, české i slovenské, projevilo z hlediska pracovních ambicí v podstatě identicky – rozložení získalo U tvar. Na počátku sledovaného období (v r. 1991) vykazala česká i slovenská kohorta střední ambice (průměrná hodnota v obou zemích 2,0). Pokles pracovních ambicí v roce 1999 velmi pravděpodobně souvisí s vysokou nezaměstnaností v obou zemích, kdy v České republice přesáhla 9 % (ČSÚ 2009) a na Slovensku 16 %. (ŠÚ SR-Slovstat 2009) V roce 2008 pracovní ambice opět vzrostly, a to nejen u sledované kohorty, tento nárůst jsme zaznamenali i v obou populacích. Přitom výše jsme již ověřili, že míra ambicí jednotlivých věkových skupin se v roce 2008 statisticky významně neodlišuje. Příčinu tohoto nárůstu bychom tedy měli hledat spíše v proměně, kterou prošla celá česká i slovenská společnost, než v proměně sledované kohorty. Předpokládáme, že významný vliv na vzrůst pracovních ambicí bude mít příznivá ekonomická situace obou zemí spojená s poklesem nezaměstnanosti (současná ekonomická krize nebyla v době sběru dat ještě patrná). Zvýšení pracovních ambicí starších věkových skupin stejně jako sledované kohorty můžeme také připisat důchodové reformě v obou zemích a akceptování (i když neochotnému) zvýšení důchodového věku. Pokud upustíme od makrostrukturálního pohledu, nárůst pracovních ambicí jednoznačně podporuje Marešovu (2004: 39) tezi o nárůstu nároků na práci, kdy práce má být prostředkem osobního naplnění, tedy i osobního růstu. Naše data ukazují, že takováto proměna významu práce se týká české a slovenské populace napříč věkovými skupinami, nejen mladších generací.

Závěr

V této stati jsme se snažili zjistit, zda je politický důraz Evropské unie na aktivní stárnutí chápán především jako prodloužení doby strávené v zaměstnání a oddálení odchodu do důchodu v české a slovenské populaci podporován také hodnotovými strukturami jedinců. Výsledky našich analýz říkají, že necelá dvě desetiletí života v samostatných demokratických státech rozrůznily pohled Čechů a Slováků na zaměstnání. A to navzdory faktu, že členství obou zemí v Evropské unii je přimělo sjednotit jejich strategie pro úspěšné zvládnutí populačního stárnutí.

Nejrůznější analýzy trhu práce sugerují tezi, že starší pracovníci jsou všeobecně chápáni jako skupina, která je na trhu práce – ve srovnání s mladšími věkovými skupinami – diskriminována. Náš výzkum ovšem ukazuje, že v hodnotové oblasti se ani v ČR, ani na Slovensku věková kategorie starších pracovníků ve svých postojích souvisejících s prací nijak výrazně neodlišují od mladší, ekonomicky aktivní populace. Z hlediska postojů a hodnot tedy není důvod očekávat, že by starší pracovníci ve svém věku již tíhnuli k odmítání práce a měli tendenci k nižší zaměstnanosti. To, že ve skutečnosti z trhu práce

(často předčasně) odcházejí, je často výrazem skutečnosti, že jsou v konkurenci s mladšími znevýhodňováni nižší vzdělaností. Svou roli (do určité míry) sehrává i legitimní možnost trh práce opustit odchodem do předčasného důchodu – obzvláště pak v podmínkách relativně vyšší nezaměstnanosti, kdy je v obou společnostech sociálně únosnější mít status důchodce (byť předčasného) než status nezaměstnaného.

Naše stať je založena na datech, jejichž počátek je v roce 1991, tedy v době samotného začátku transformace našich zemí v demokratické společnosti. Proces transformace nezůstal bez vlivu na postoje populace – v oblasti práce se především ta česká od roku 1991 skutečně výrazně proměnila. I když práce stále zůstává pro Čechy důležitá, její deklarovaný význam pro život jedince se snížil. Tuto proměnu vysvětlujeme určitým vzestupem hédonismu. Život naplněný především prací přestává být pro Čechy atraktivní. Snížení zájmu o pracovní oblast je provázáno vzestupem významu volného času a přátel, což je zajisté umožněno stoupající českou životní úrovní. Tohoto poklesu významu práce v životě Čechů se není třeba obávat. Stejně „malý“ význam přisuzovali práci respondenti ve Velké Británii či v západní části Německa, tedy v zemích s vysokou životní úrovní již v roce 1999. (Halman 2008: 17) Navíc, přestože došlo k poklesu významu práce v životě jedince, jsou Češi v celkovém pohledu ve svém zaměstnání stále spokojenější. A jelikož je spokojenost s prací podmíněna vzdělanostní úrovní, znovu se ukazuje zásadní význam vzdělání pro dosažení vyšší míry zaměstnanosti. Málo kvalifikovaní čeští starší pracovníci jsou, jak jsme zjistili, v práci méně spokojeni a mají i nižší pracovní ambice, přitom je to skupina, která často využívá možnost předčasného odchodu z trhu práce.

Na Slovensku je situace odlišná. Materiální aspekty práce, tedy vysoká důležitost dobrého platu a jistoty zaměstnání jsou zřejmě podpořeny dlouhodobými problémy s nezaměstnaností. Naše zjištění, že ve své práci nejsou spokojeni zejména vysokoškolsky vzdělaní starší pracovníci a že míra možnosti ve své práci rozhodovat se u jednotlivých vzdělanostních kategorií neliší, naznačuje, že slovenský trh práce prošel jen malou proměnou. Domníváme se proto, že pokud se spokojenost v práci vysoce kvalifikovaných jedinců nezvýší, bude obtížné je ve starším věku přesvědčit k dalšímu setrvání v zaměstnání.

Marcela Petrová Kafková je studentkou doktorského studijního programu sociologie na brněnské Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Kromě magisterského studia sociologie na téže fakultě je absolventkou historie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Pedagogicky působí také na Janáčkově akademii múzických umění v Brně. Jejím výzkumným zájmem je problematika populačního stárnutí, hodnotových proměn seniorů a koncept aktivního stárnutí.

Ladislav Rabušic je profesorem brněnské Katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity a nyní také děkanem této fakulty. Svůj badatelský zájem soustřeďuje především na problematiku populačních studií a na otázky hodnotových proměn – zde je národním koordinátorem výzkumu *European Values Study* pro českou republiku. Je autorem desítek statí a řady kapitol v knihách publikovaných jak doma, tak i v zahraničí. Z českých časopisů publikuje hlavně v *Sociologickém časopise/Czech Sociological Review* a v *Demografii*. Je autorem monografie o příčinách a efektech populačního stárnutí (Česká společnost stárne), editoval knihu *Česká společnost a senioři*, vydal monografii nazvanou *Kde ty všechny děti jsou? o příčinách nízké plodnosti v ČR*.

LITERATURA

- AXA Retirement Scope, 2008: *New dynamice* [cit. 1.9.2009]. Dostupné z: http://www.retirement-scope.axa.com/lib/rs/uploads2/groupe/2008/AXA_Brochure_2008_en.pdf.
- BELL, D., 1976: *The cultural contradictions of capitalism*. New York: Basic books.
- Český statistický úřad [online]. Last revision 30. 6. 2009 [cit. 5. 8. 2009]. Dostupné z: <http://czso.cz/>.
- Další vzdělávání v roce 2007, 2009: Zpráva ČSÚ, kód publikace e-3313-09, dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/p/3313-09>.
- Eurostat [online]. Last revision 30. 6. 2009 [cit. 10. 11. 2009]. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1090,1&_dad=portal&_schema=PORTAL.
- GIANNAKOURIS, K., 2008: Ageing characterises the demographic perspectives of the European societies. *Statistics in Focus*, 72, Eurostat.
- HALMAN, L. a kol., 2008: *Changing values and beliefs in 85 countries: trends from the values surveys from 1981 to 2004*. Leiden: Brill.
- INGLEHART, R., 1977: *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- KAFKOVÁ, M., 2006: *Postoje populace ke stárnutí v evropských zemích*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Fakulta sociálních studií.
- KOMP, K. – van TILBURG, Th. – van GROENOU, M. B., 2009: The influence of the welfare state on the number of young old persons. *Ageing & Society* (29): 609-624.
- Lisabonská strategie: cesta k vyššímu hospodářskému růstu, plné zaměstnanosti a k lepším životním podmínkám*. 2004. Praha: Úřad vlády České republiky.
- MAREŠ, P., 2004: Od práce emancipující k práci mizející. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 40: 1-2 (37-48).
- Ministerstvo práce a sociálních věcí. [online]. Last revision 25. 9. 2009 [cit. 27. 10. 2009]. <<http://www.mpsv.cz/cs/>>.
- Ministerstvo práce, sociálních věcí a rodiny Slovenskej republiky. [online]. Last revision 15. 9. 2009 [cit. 20. 9. 2009]. <http://www.employment.gov.sk/index.php?SMC=1&lg=sk>

- Obecná databáze Eurostatu (česká verze). 2009. Dostupný z:
<http://apl.czso.cz/ode/tab/tsdde420.htm>.
- OECD, 2001: *The well-being of nations. The role of human and social capital*. Paris: OECD.
- RABUŠIC, L., 2004: Why Are They All So Eager to Retire? (On the transition to Retirement in the Czech Republic). *Czech Sociological Review* (3): 319-342.
- RABUŠICOVÁ, M. – RABUŠIC, L., (ed.) 2008: *Učíme se po celý život? O vzdělávání dospělých v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.
- RIFKIN, J., 1995: *The end of work: the decline of the global labor force and the dawn of the post-market era*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- RILEY, M. W., (ed.) 1994: *Age and Structural Lag: Society's Failure to Provide Meaningful Opportunities in Work, Family, and Leisure*. New York: John H. Wiley & Sons.
- Štatistický úrad Slovenskej republiky, databáze Slovstat [online]. Last revision 17. 4. 2009 [cit. 5. 6. 2009]. Dostupné z: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=95>.
- VIDOVIČOVÁ, L., 2005: To be active or not to be active, that is the question: the preference model of activity in advanced age. *Ageing International* 30 (4): 343-362.
- Vývoj obyvateľstva České republiky v roce 2008, 2009: ČSÚ, dostupné z:
<http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/p/4007-09>.
- WHO, 2002: *Active Ageing: A Policy Framework*. Geneva: World Health Organization.